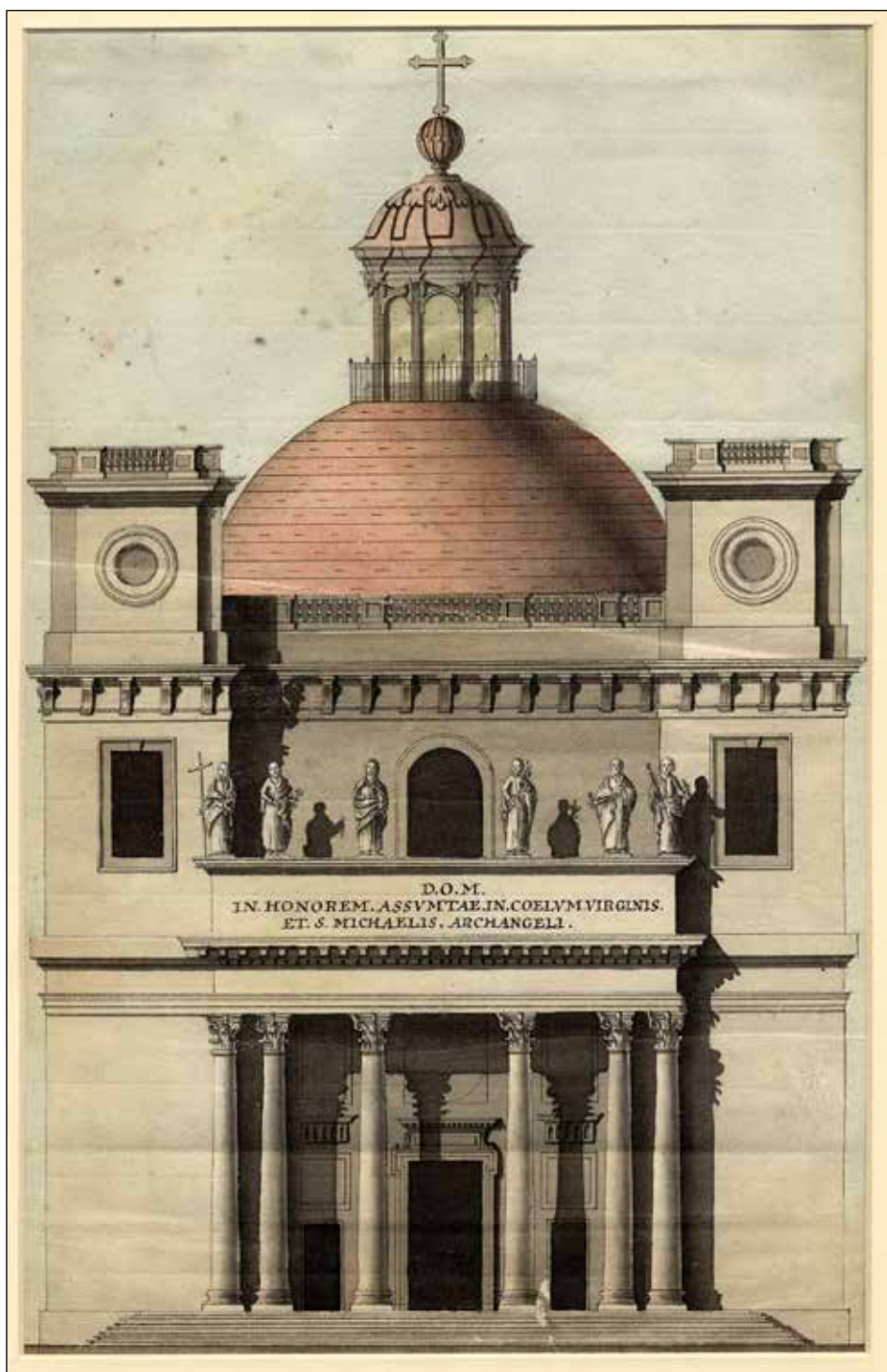

Lőrincz Viktor Olivér

GANNEVAL EGYHÁZI ÉPÜLETEI ÉS ESZTERGOMI TERVEI

*„Az új templom fala kezdődik mint magbul,
Ennek Forkonrasti adatott példájul,
Mindszentnek havában mert minden megújul,
Ily jók következnek e szent házasságbul.”*

– írja Széless György, a Bakócz-kápolna papja 1763-ban, Barkóczy Ferenc esztergomi érsek névnapja, és Erdődy Jánosnak, valamint Széchenyi Annának a kápolnában kötetett házassága alkalmából.¹ A részlet számos szempontból kitűnő kontextust ad témánkhoz: Széless maga az esztergomi emlékek egyik fontos forrása, az e kötetben is több helyen hivatkozott kéziratának két korábban is ismert változata mellett egy harmadikat Zágrábban sikerült fellelni.² A hivatkozás Erdődy és Bakócz családi kapcsolataira³ megalapozza az újjászületésről szóló narratívát, ezt erősíti a hasonlat, mely a kápolnát, mint az építkezés magját mutatja be. Széless itt nemcsak azt jósolta meg, hogy a kápolna a későbbi építkezések fizikai kiindulópontja lesz – hiszen a tervek is igyekeztek figyelembe venni az épületet, és az végül a megvalósult székesegyháznak is része lett – de arra is ráértett, hogy a Barkóczy által megrendelt tervek végső soron – mintegy alvó magként – magukban hordozták a későbbi

¹ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Coll. II. 94/5. Hirdető levél, melyben Méltóságos Groff Erdődy János, és Gróffné Kiss Aszszony Szécsényi Anna Menyegzői Solemnitásban Megh tiszteltetnek 1763 Esztendőben Mind szent havának 4. napján Azon ritka böcsű márvány Kápolnában, mellyet Bakocs Tamás Esztergami Érsek, vér Erdődy házhoz fel építet És Barkoczy Ferencz Kegyelmes Herczeg Egy házi Palliumát vér Szécsényi házhoz fel vette, Midőn Esztergami nagy Templom, Káptalan, és a Semináriumok által hozására Készétendő épületek el kezdettek., idézi SZELESTEI 2007, 120.

² SZÉLESS 1761 (1998), LŐRINCZ 2014.: RVDera ECCleslarVM Vnius Catheralis s. Adalberti M Alterius Collegiatae eCCleslae DIVI Stephani prothoMartlrls In arce Strig[onense] existentia descripta donec exsurgat NoVV's MeLChiseDeCH aut aDsit Insignis, pacifiCUs SaLaMon qui excitet Domino tabernaCVLUM Deo laCob, Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, kézirat, R 3040.

³ SZELESTEI 2007. 119.

*Előző oldalon:
1. kép. A váci
székesegyház
homlokzatának
rajza
(magántulajdon)*

tervek és építkezések lényeges elemeit. A Barkóczy által elvetett mag szökkent szárba és hozott végül termést a következő évszázad folyamán. A *renovatio* gondolata⁴ pedig szintén megjelenhet Széless költeményében Fuorcontrasti kapcsán: bár az a 19. századi felvetés, hogy Felsőtárkányban a Barkóczy mint egri püspök által építtetett kastély helyén már esztergomi elődjének, Estei Hippolitnak, illetve Bakócz Tamásnak is állt volna palotája, és hogy maga a név is innen eredeztethető, egyelőre nem nyert bizonyítást⁵, de Barkóczy talán nem véletlenül fogott építkezésbe híres elődjei vadaskertjének területén.

Barkóczy törekvései Esztergomban kapcsolódnak kortársai törekvéseihez, és illeszkednek a megbízók és megbízottak korabeli hálózatába: az Egerben Barkóczyt követő, annak Fuorcontrastiját egyébként leromboltató⁶ Eszterházy Károly Mojzer Miklós szerint a Franz Anton Pilgram által készített váci rezidenciaterveit adaptálja új székhelyén⁷, Lepoldnál az esztergomi tervek kapcsán felmerül Giovanni Battista Ricca neve, aki aztán Forgách Pál nagyváradi építkezéseinek kap szerepet⁸, ugyanakkor Forgách váci törekvéseit kevesebb siker koronázza. Esztergomban és Vácott is feltűnik Oracsek Ignác⁹. Ugyancsak a Bakócz-kápolnában adja át Migazzi Kristóf Barkóczy Ferencnek az érseki palliumot¹⁰, és mindketten megbízói lesznek az itt tárgyalandó Isidor Marcellus Amandus Ganneval¹¹ francia építésznek.

Ganneval esztergomi tevékenysége számos kérdést vet fel, a szerzők döntő többsége egy, az 1970-es évek során két lépésben elvesztett famodellt tulajdonít neki, mely jelenleg csak fotókról ismert.¹²

Mivel Horogszegi Tamás az ismert, az eltűnt és az előkerült tervekhez vonatkozó szakirodalmat új adatokkal kiegészítve kitűnően összefoglalta a közelmúltban,¹³ e tanulmányban csak arra koncentrálnunk, milyen stíluskritikai elemek erősíthetik vagy gyengíthetik a famodell attribúcióját, összevetve más, biztosan Gannevalnak tulajdonítható művekkel.

A famodell átfogó elemzését Mojzer Miklós adta, aki egyrészt a Navis Ecclesiae ideájának megtestesülését látta benne, másrészt a székesegyházat a Bakócz-kápolna felnagyításaként és megnégyszerezéseként értelmezte, az így kapott centrális tér meg-

⁴ Ganneval tervei és a Bakócz-kápolna kapcsán lásd FARBAKY 2000. 165–167.

⁵ SUGÁR 1996. 107–108.

⁶ SUGÁR 1996.

⁷ MOJZER 1960. (Itt nem térünk ki az épületegyüttes funkciójával – egyetem vagy püspöki palota – kapcsolatos téves hipotézisére.)

⁸ LEPOLD 1933. 27.

⁹ BÓNISNÉ 1932., PROKOPP 1981.

¹⁰ SZELESTEI 2007. 117.

¹¹ A Canevale helyett Ganneval írásmódot ma már bevettnek tekinthetjük, minden autográf dokumentumon így szerepel a neve (vö. BIBÓ 2004. 205.)

¹² E kötetben RAFFAY Endre (2025) reprodukálta egy részletét: 96. oldal 7. kép.

¹³ HOROGSZEGI 2022. Lásd továbbá KELÉNYI 2022.

hosszabbításával a szerinte lokális középkori emlékeket (Zsámbék) idéző két torony által közrefogott főhomlokzat irányába.¹⁴

Mojzer szerint a famodell megérdemli a forradalmi jelzőt, mert az az egyébként – szerinte – historizáló megoldásokat geometrikus formákra redukálja. Azt ugyanakkor ő is elismeri, hogy ennek részben a modellt vázlatos volta az oka.¹⁵ Valóban, túlságosan messzemenő következtetéseket nem lehet levonni a famodellból, hiszen az egy korai klasszicizáló vagy akár forradalmi épületegyüttesnek éppúgy a tömegvázlata lehet, mint egy barokk tervnek, amelynek a díszítő részletei hiányoznak. Korántsem biztos például, hogy az egyszerű gúla alakú toronysisakok középkori előzményekre utalnak, és nem a régióban bevett barokk toronysisakok egyszerűsítve kifaragott változatai. A modelltől tehát csak korlátozottan lehet következtetéseket levonni a stílusra nézve, és ezt kellene összehasonlítani a biztosan Gannevalnak tulajdonítható néhány egyházi épülettel.

A Wiener Neudorfban található, jó eséllyel Gannevalhoz köthető Maria Schnee plébániatemplom¹⁶ nem igazán igazít el minket, sem a homlokzat, sem a váci székesegyház továbbgondolásának tekinthető alaprajz tekintetében. A Jiří Kroupa által publikált, a Moravský Krumlov-ban található kastély kápolnához készült, Ganneval által szignált tervsorozat¹⁷ bár kapcsolatot teremt a francia uralkodói kápolnákkal, így különösen a Versailles-i kastély Sainte Chapelle-jével, illetve egyértelművé teszi, hogy a váci székesegyház belső terének kidolgozása is Gannevalhoz köthető, de az esztergomi modell szerzősége tekintetében szintén nem szolgál új érveléssel.

Eddig publikálatlan az a müncheni kézirat, mely a pesti Újépület leírását adja az egyes részek funkcióinak megnevezésével.¹⁸ Ez tartalmazza a meg nem valósult központi kápolna homlokzati rajzát is (2. kép). A nyolcszög alaprajzú, kétszintes épület kapcsolatban hozható a pesti Versorgungshaushoz hasonló funkciót ellátó¹⁹ Salpêtrière-kórház kápolnájaival (Louis Le Vau és Libéral Bruant), annak központi, szintén oktogonális részével. Ez a centrális, hajókkal bővített épület esetleg mintául szolgálhatott a famodell székesegyházához. Az Újépület alaprajzát (3. kép) összevethetjük az esztergomi épületegyüttesével. A Versorgungshaus megoldása nem áll távol Claude Nicolas Ledoux első tervétől, amit az Arc et Senans-ban építendő sóleparló (saline) számára készített.²⁰ A valóban egyszerű geometriai formákra – egy nagy négyzethez 45 fokban kapcsolódó négy kisebb négyzetre – redukált alaprajz meglehetősen távol áll az eszter-

¹⁴ MOJZER 1973., KELÉNYI (2022) a Navis Ecclesiae-t utólagos beelátásnak véli (351. oldal 12. lábjegyzet).

¹⁵ MOJZER 1973. 495.

¹⁶ BIBÓ 2004. 217.

¹⁷ Nemzeti Műemlékvédelmi Hivatal, Prága, Inv.-Nr. PPOP 991-5-0642-0645, KROUPA 2013. 11–13. oldal 8–13. kép.

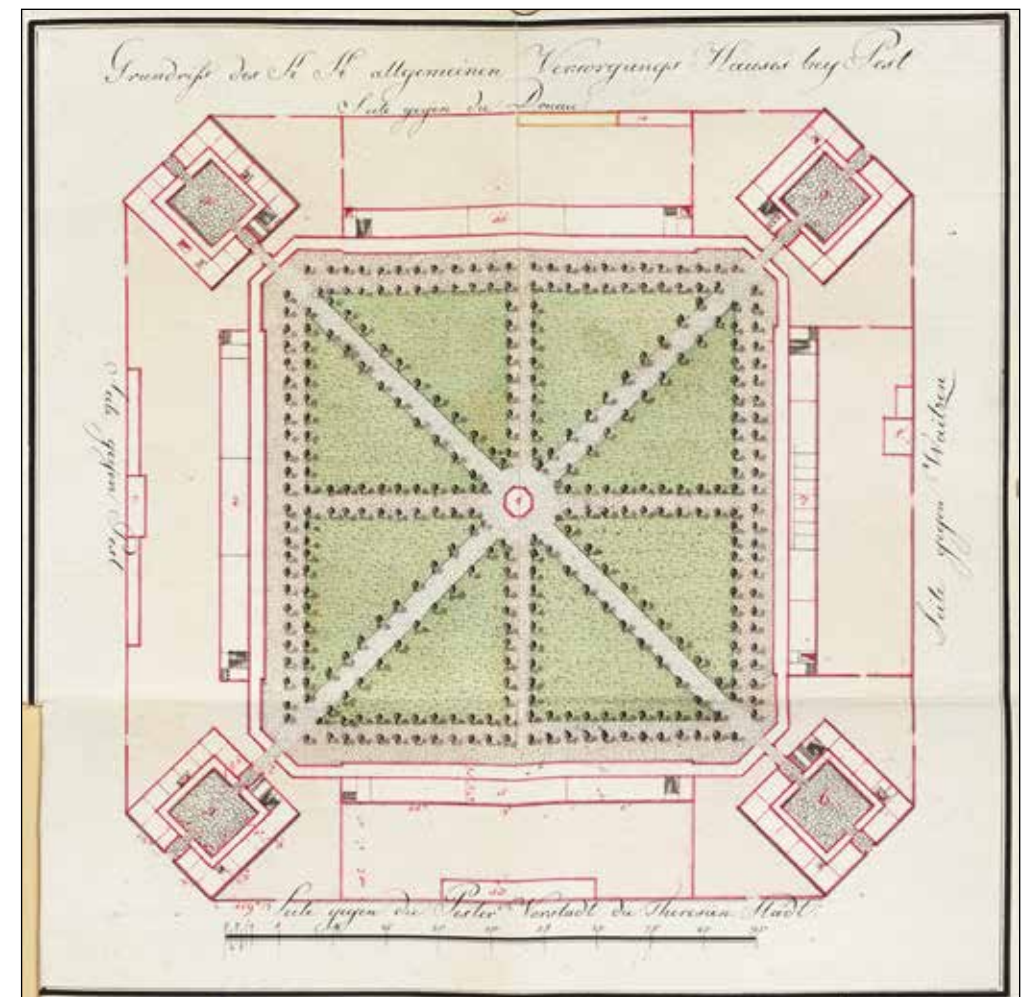
¹⁸ Entwurf zu einem K.K. Versorgungshaus in Pest (Budapest/Ungarn) – Bayerische Staatsbibliothek, Cod.icon. 207 mf.

¹⁹ Mint az a kéziratból is kiderül, az Újépület sem kaszárnyának épült eredetileg.

²⁰ Bár a tervek már az Újépület előtt elkészültek, a szélesebb közönség számára csak 1804-ben váltak elérhetővé a L'architecture considérée sous le rapport de l'art, des mœurs et de la législation. első kötetének publikálása után (H. L. Peronneau, Paris).

2. kép. A pesti Újépület (I.M.A. Ganneval) kápolnájának homlokzata. In: Entwurf zu einem K.K. Versorgungshaus in Pest (Budapest/Ungarn) – Bayerische Staatsbibliothek, Cod.icon. 207 mf.

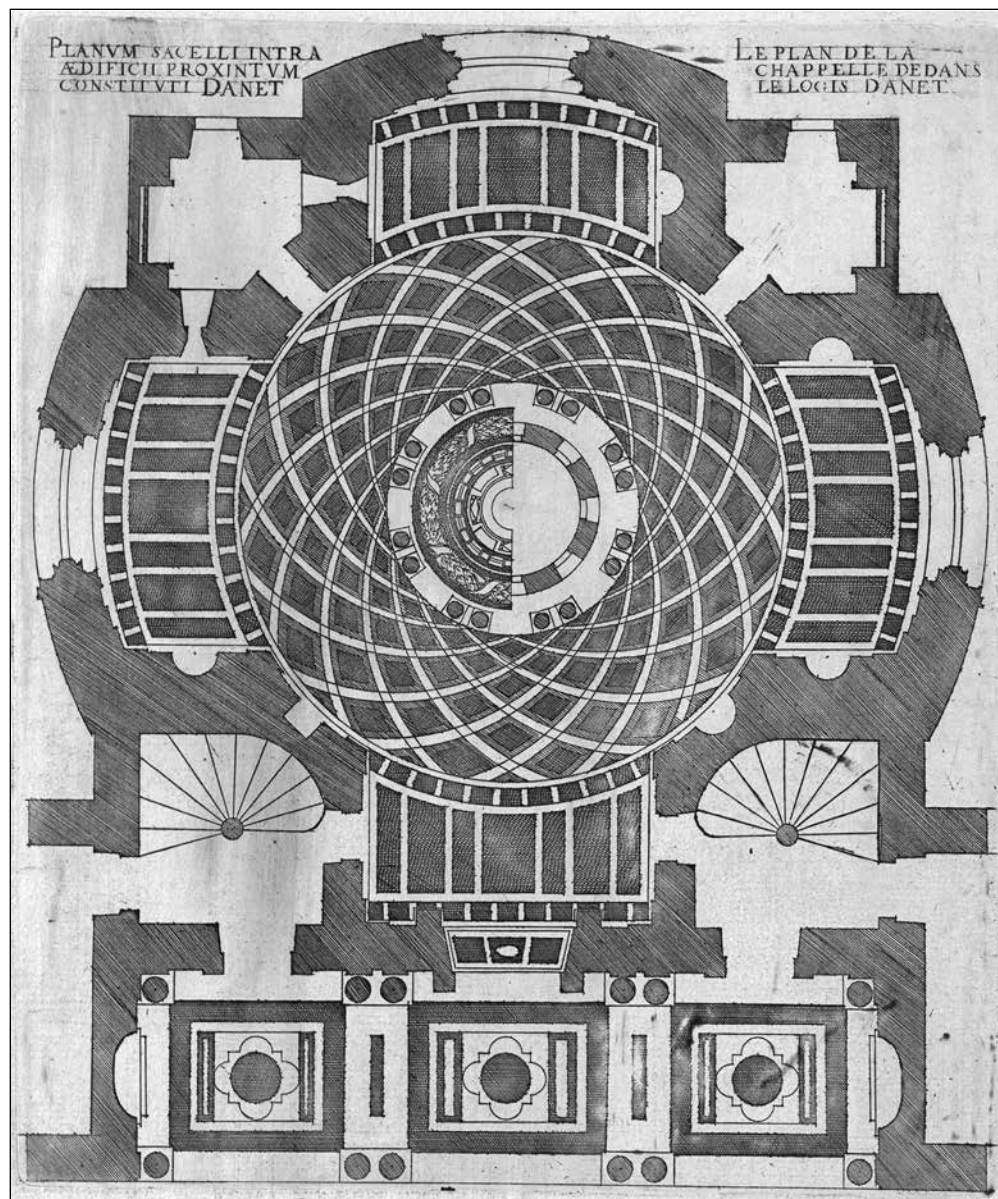

3. kép. A pesti Újépület (I.M.A. Ganneval) alaprajza. In: Entwurf zu einem K.K. Versorgungshaus in Pest (Budapest/Ungarn) – Bayerische Staatsbibliothek, Cod.icon. 207 mf.

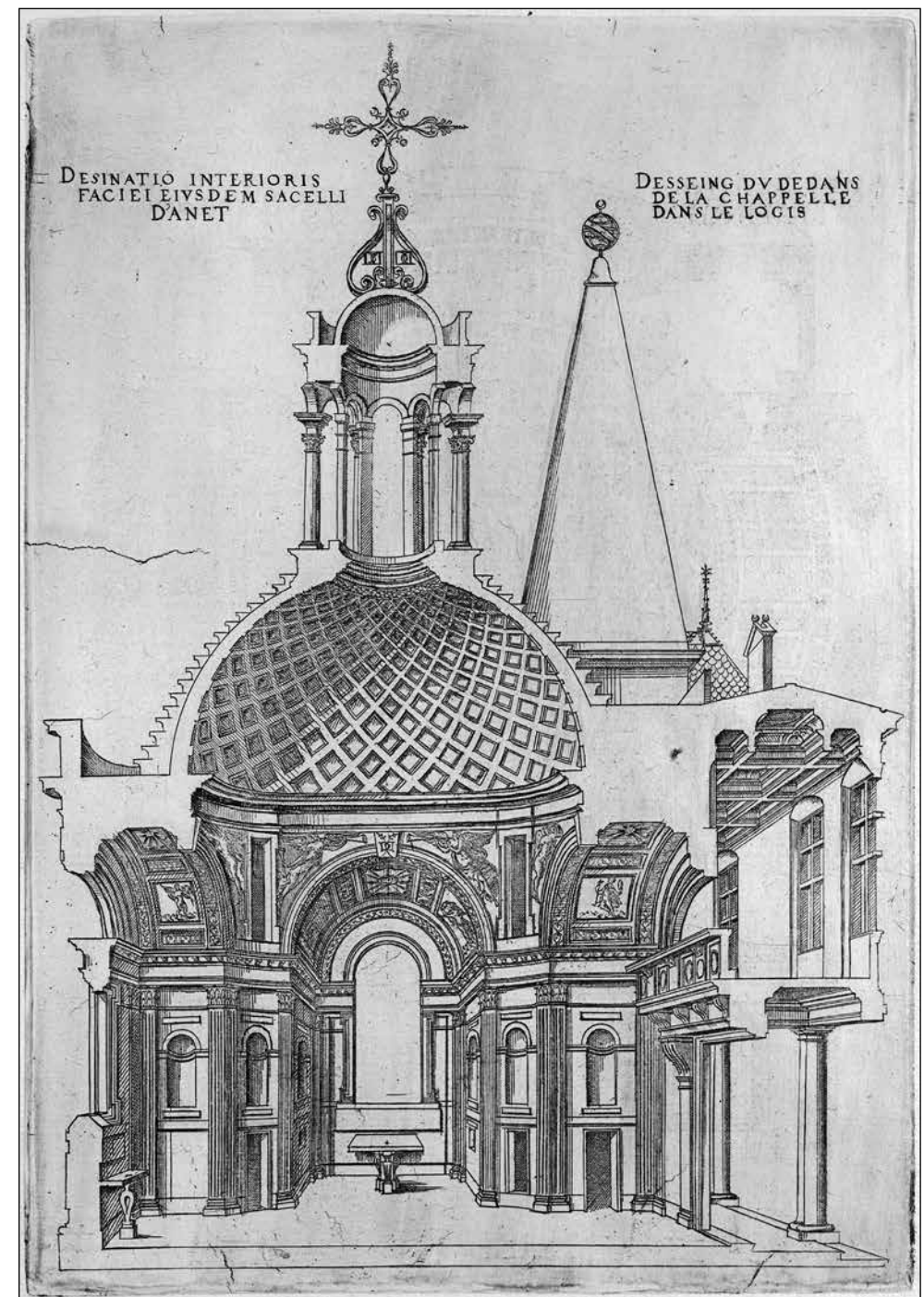
gomi famodell megoldásaitól. Igaz azonban az is, hogy a pesti síkságon sem a speciális terepviszonyokat, sem a korábbi beépítettséget nem kellett figyelembe venni.

Francia analógiák után kutatva felmerül még a Philibert de l'Orme által II. Henrik szeretőjének, Diane de Poitiers-nak épített anet-i kastélya, illetve annak kápolnája. Ez az épület metszetes ábrázolásokból is ismert volt (4–5. kép), és alaprajzában mutat némi hasonlóságot az esztergomi famoddal: mind a szentély, mind a kereszthajó íves záródású, a két tornyot egyszerű gúla fedi. Az épület ma szabadon áll, de eredetileg a kastély egyik szárnyához kapcsolódott, így analógiaként felhasználható főhomlokzata tulajdonképpen nem volt.²¹

²¹ A típusról bővebben: BOUDON & BLÉCON 1985.

4. kép. Az anet-i kastély kápolnájának alaprajza (In: DU CERCEAU 1607)

5. kép. Az anet-i kastély kápolnájának metszete (In: DU CERCEAU 1607)

Végső soron a leginkább kínálkozó párhuzam, melyre Ganneval nem sokkal esztergomi jelenléte után megbízást kap, a váci székesegyház (1. kép). Róka János 1777-es könyvének Vác város látképét mutató metszetén²² a váci székesegyház főhomlokzatától a Dunáig egy lejtő vezet, a templom előtti téren egy obeliszks van. A pilgrami tervekkel ellentétben a püspöki palota kikerül a főtengelyből, szabaddá téve az utat a folyóig. Megmarad ugyanakkor a főút keresztengelye is. Ez összevethető a famodell rámpájával is, ami tulajdonképpen a terv egyik megvalósuló lényegi eleme. Természetesen a terep adottságai miatt Esztergomban a rámpa nem a Dunához vezet, hanem ellenkező irányba. Vácon a jóval enyhébb lejtő miatt a két tengely találkozása könnyen megoldható volt, érdemes viszont kiemelni, hogy Esztergomban a famodell készítője még nem úgy tervezte feloldani a két tengely kereszteződésének problémáját, ahogyan az végül megvalósult. A Sötétkapu alagútja helyett a famodellen a keresztengelyt kisebb rámpákkal, illetve a terep lejtésével oldotta meg a tervező. A folyó és az épületegyüttes kapcsolata nemcsak a Duna menti világi és egyházi rezidenciák (például Melk) esetében merült fel, mint építészeti feladat, de Párizsban is több olyan épületegyüttes volt, ahol a Szajnáig egy tágas tér (*esplanade*) vezet a váci eredeti megoldáshoz hasonlóan: ilyen az Invalidusok épületegyüttese, az École Militaire, vagy a jelenlegi Concorde tér.

Ami magát a székesegyházat illeti, bár az alaprajz tekintetében a Pilgram-féle építkezések miatt Gannevalnak meg volt kötve a keze²³, a megvalósuló székesegyház alaprajza, főleg a külső tekintetében tovább redukálódott. Nyoma sincs íves záródásnak sem a főhomlokzaton, sem a kereszthajónál, de még az egyébként félköríves szentély is egyenes záródású kívülről. Kritikus kérdés az attribúció szempontjából, hogy hogyan oldotta volna meg Ganneval a modell szerint íves záródású esztergomi főhomlokzatot ismerünk, és Ganneval tervei is Hillebrandt vagy Pilgram ilyen megoldásai közé ékelődnek be. Ganneval mestereinél és lehetséges előképeinél azonban aligha találunk ilyet. Bibó István megfigyelését, hogy a váltakozó oszlopközök a váci homlokzaton valamilyen módon a lanterna ablakainak rövidülését adják vissza,²⁴ megfogalmazhatjuk úgy is, hogy az oszlopcsarnok egy cirkuláris megoldás, például egy monopterosz síkvetületeként is felfogható, ténylegesen íves oszlopcsarnokot Ganneval előképei között homlokzati megoldásként azonban nehezen találunk. Ráadásul a modell szerint a főhomlokzat oromzata vagy timpanonja is íves, tehát még ha egy sík homlokzathoz kapcsolódó íves oszlopcsarnokot esetleg el tudnánk képzelni – nem túl meggyőzően hivatkozva például a Maria Schnee karzatának íves megoldására –, Ganneval formakészletével nem igazán lehetne rekonstruálni az íves oromzatot.

A kupolához visszatérve: itt a legszembeötlőbb különbség a dob hiánya Vácon. Tény, hogy a főpárkány fölötti régióban, közvetlenül a Maulbertsch-kupolafreskó alatt váltakozó ritmusú oszlopszékeket figyelhetünk meg, amelyek esetleg fal-nyílás-váltakozó

zásra és így egy meg nem valósult kupoladobra utalhatnak, de ennek más bizonyítékát – tervek hiányában – nem tudjuk hozni.

Korábban már érveltünk amellest is, hogy párizsi analógiák (Contant d'Ivry Madeleine-je vagy Soufflot Sainte Geneviève-je – Panthéonja) alapján a váci tornyok befejezetteknek tekinthetők, azaz nem hiányzik róluk sem félgömb²⁵, sem másfajta, például az esztergomi modellhez hasonló lezárás, így ez is lényeges különbségnek tekinthető. Az esztergomi székesegyház változó tájolása kapcsán megjegyezzük, hogy míg a régiókban szinte minden esetben a főhomlokzatot övezik a tornyok, addig a fenti párizsi példák esetében ez nem így van, ott a szentélyhez kapcsolódnak. (Hozhatunk példákat erre Velencéből is – a kupolák megoldása szintén terelheti ebbe az irányba a gondolatainkat.) Tekintettel tehát a mindkét végén íves lezárású főhajóra, támadhat bennünk némi kétség afelől, hogy Esztergomban melyik is a templom eleje, kevésbé valószínű ugyanakkor, hogy a centrális teret a szentély irányába hosszabbították volna meg, így el kell fogadnunk azt, hogy a modell székesegyháza nem a Dunára néz. Akárhogy is, a templom viszonya a teljes együtteshez képest is furcsa, mivel a rekonstrukció alapján²⁶ a székesegyház a Duna felőli, illetve a város felőli tömbökhöz szervesen nem, csak a csücskeinél kapcsolódik.

A két épület összehasonlítása kapcsán végül azt is feltételezhetjük, hogy mivel Ganneval a váci székesegyházban ténylegesen felhasználta a fennmaradt reneszánsz balluszttereket, a Balogh Jolán által közölt esztergomi rajzai a Bakócz-kápolnáról²⁷ nemcsak az érdeklődését, de a konkrét szándékát is mutatják arra, hogy a kápolnát a saját művébe beépítse.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy most sem sikerült átvágni azt a gordiuszi csomót, amit lassan egy évszázada próbál a szakma megoldani. Sem Ganneval szerzősége mellett, sem az ellen nem hoztunk szubsztanciális érvet. Ganneval oeuvre-jének kutatása során sajnos sokszor kell szembesülnünk a dokumentumok pusztulásával, ritkaságszámba megy, ha teljesen véletlenül olyan jó minőségű rajzokat és részletes leírásokat találunk, mint amit például a pesti Újépület kapcsán itt közlünk. Mivel azonban ez a dokumentum is félredatálva és tévesen lokalizálva lappangott eddig egy közgyűjteményben, nem lehetetlen, hogy teljesen váratlan helyről majd újabb tervek, iratok kerülnek elő. Talán egyszer arra is lehetőség nyílik, hogy a székesegyház famodelljét újra fizikai valójában tudjuk megvizsgálni. Bár Ganneval életművének apró morzsák alapján történő rekonstruálása izgalmas szellemi kihívás, talán egyszer előkerül egy jelentősebb tervanyag is, amiből következtethetünk munkamódszereire, és stabilabb lábakon álló attribúciós következtetéseket is levonhatunk. (E tanulmányunkban – a terjedelmi korlátok miatt – nem tértünk ki olyan egyéb egyházi épületekre, ahol a szakirodalom szintén felvetette Ganneval szerzőségét anélkül, hogy szubsztanciális bizonyítékokat szolgáltatott volna.)

²² RÓKA 1777. 35.

²³ LŐRINCZ 2011. 94–95.

²⁴ Bugár Mészáros Károly alaprajzfelvételét közli MOJZER 1973 491. oldal 92. rajz.

²⁵ BALOGH 1955. 37–45. kép.

²² RÓKA 1777. 35.

²³ Arról, hogy milyen készültségi fokon veszi át az építkezést Migazzi Eszterházy Károlytól és Ganneval Pilgramtól, itt közöltünk korábban egy dokumentumot: LŐRINCZ 2011. 95. oldal 4. kép.

²⁴ BIBÓ 2004. 209.

Ami pedig Ganneval esztergomi tevékenységét illeti: egyrészt a csekély mennyiségű adat alapján is kijelenthető, hogy az itt végzett munka befolyásolta későbbi karrierjét. A rendelkezésre álló kevés idő és csekély díjazás ellenére is szinte biztosra vehetjük, hogy az itt szerzett tapasztalatait felhasználta például a váci székesegyház építésénél. Minden bizonnyal az Alpokon túli reneszánsz építészet egyik legjelentősebb alkotása, a viszonylagos épségben megmarad Bakócz-kápolna volt rá hatással akkor, amikor úgy döntött, hogy a Váchoz köthető jóval csekélyebb mennyiségű és jelentőségű reneszánsz kőemléket felhasználja és megőrzi az utókor számára.

Az is elmondható ugyanakkor – a konkrét tervanyag attribúciója nélkül is –, hogy Ganneval jelentősen befolyásolhatta a későbbi esztergomi terveket és így végső soron a megvalósult épületegyüttest is. Bár viszonylag fiatalon érkezik Esztergomba, de a híres Servandoni tanítványaként, a párizsi építészet képviselőjeként, akinek értékes tapasztalatai voltak az ott zajló jelentős építkezésekkel kapcsolatban. Megbecsülését mutatja, hogy Migazzi, a váci püspök és bécsi érsek is rá bízta saját székesegyháza tervezését. Biztosra vehető tehát, hogy Esztergomban „mint magbul” nem kis részben az ő elképzeléseiből sarjad ki és hoz gyümölcsöt a Magyar Sion ideája.

Irodalomjegyzék

- BALOGH 1955: Balogh Jolán: *Az esztergomi Bakócz kápolna* – Magyar Műemlékek Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata 1955.
- BIBÓ 2004: Bibó, István: A váci székesegyház helye és jelentősége a magyar építészet történetében, In: Bodnár Szilvia et al (szerk.): *Maradandóság és változás*, MTA Művészettörténeti Intézet/ Képző- és Iparművészeti Lektorátus, Budapest, 2004. 205–218.
- BÓNISNÉ 1932: Bónisné Wallon Emma: Oracsek Ignác váci székesegyház-terve, *Archaeológiai Értesítő* 1932/46. 179–181.
- BOUDON & BLÉCON 1985.: Françoise Boudon, Jean Blécon: *Philibert Delorme et le château royal de Saint-Léger-en-Yvelines*. Picard, Paris, 1985.
- DU CERCEAU 1607: Androuet Du Cerceau, Jacques: *Second volume des plus excellents bastiments de France*. Párizs, 1607.
- FARBÁKY 2004: Farbak Péter: A középkor renovatioja a 18. századi magyarországi barokk művészetben, In: Bodnár Szilvia et al (szerk.): *Maradandóság és változás*, MTA Művészettörténeti Intézet/ Képző- és Iparművészeti Lektorátus, Budapest, 2004. 160–176.
- HOROGSZEGI 2022: Horogszegi Tamás: Az esztergomi főszékesegyház és egyház-kormányzati központ építészeti koncepciójának kialakulása és változásai: I. rész: Az esztergomi Várhegy a 18. század második felében, *Művészettörténeti Értesítő* 2022/71. 1–26.
- KELÉNYI 2022: Kelényi György: Tervek az esztergomi székesegyház felépítésére a XVI–II. században In: Prokopp Mária (szerk.) *Új kutatások Esztergom megyei jogú város építészeti értékeiről*, Esztergom Város Önkormányzata, Esztergom, 2022. 346–355.
- KROUPA 2013: Kroupa, Jiří Die Idee der josophinischen Residenz : Die Architekten

- Isidore Marcel Ganneval und Johann Christoph Fabich in Mährisch Kromau. In: *Opuscula historiae artium*. 2013/1, 2–25.
- LEPOLD 1933: Lepold Antal: Ki csinálta az esztergomi Bazilika első tervét? *Nemzeti Újság* 1933/1 27.
- LŐRINCZ 2011: Lőrincz Viktor: Róma vagy Párizs? Megjegyzések a váci székesegyházhoz In: Tóth Áron et al. (szerk.) *„És az oszlopok tetején lilomok formáltattak vala” – Tanulmányok Bibó István 70. születésnapjára*, CentrArt Egyesület, Budapest, 2011, 93–98.
- LŐRINCZ 2014: Lőrincz Viktor: La symbolique juridique de la «Porta speciosa» de La cathédrale archiepiscopale d'Esztergom en Hongrie au XIIe siècle In: Béatrice Fourniel (ed), *La justice dans les cités épiscopales du Moyen Âge à la fin de l'Ancien Régime*. Presses Universitaires Toulouse 1-Capitole 2014. 241–260.
- MOJZER 1960: Mojzer Miklós: A váci barokk rezidencia. Dercsényi – Granasztói: Vác c. könyvével kapcsolatban. *Művészettörténeti Értesítő*, 1960/9. 280–289.
- MOJZER 1973: Mojzer Miklós: Canevale esztergomi rezidencia-terve, *Építés – Építészettudomány* 1973/3–4, 489–496.
- PROKOPP 1981: Prokopp Gyula: Az esztergomi „királyi város” a 18. században. *Művészettörténeti Értesítő*, 1981/30. 1–22.
- RAFFAY 2025: Raffay Endre: Rudnay székesegyháza és a Bakócz kápolnája, In: Prokopp Mária: *A Magyar Sion gondolat építészeti megvalósítása a Reformkor kezdetén – Rudnay Sándor hercegprímás*, Ars Sacra Alapítvány, Budapest. 86–99.
- RÓKA 1777: Róka, Johannes (János): *Alt und neu Waitzen*, Johann Michael Landerer, Pozsony és Kassa, 1777.
- SUGÁR 1996: Sugár István: Gróf Barkóczy Ferenc egri püspök Felsőtárkányban építtetett Fourcontrasti kastélya s annak 1761. július 17-i átadása, *Művészettörténeti Értesítő* 1996/1–2., 107–121.
- SZÉLESS 1761 (1998): Széless György: *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház*. Széless György 1761. évi leírása a Szent Adalbert székesegyház és a Szent István templom romjairól, Fordította: Waigand József és Romhányi Beatrix. A bevezetést és jegyzeteket írta: Marosi Ernő és Horváth István. Kultsár István Társadalomtudományi és Kiadói Alapítvány, Esztergom, 1998.
- SZELESTEI 2007: Szelestei N. László Barkóczy Ferenc érsek névnapja 1763-ban. In: *Magyar Sion* 2007/1, 116–122.